

**HAMİDULLAH MUHAMMED TARIM'IN "TÜRKİSTAN TARİHİ-
TÜRKİSTAN 1931-1937 İNKILÂP TARİHİ" ADLI ESERİNDE
MEHMET EMİN BUĞRA**

**MEHMET EMİN BUGRA IN HAMİDULLAH MUHAMMED TARIM'S
WORK CALLED "HISTORY OF TURKESTAN-REVOLUTION
HISTORY OF TURKESTAN OF 1931-1937"**

Tekin TUNCER

Öz

1931 yılında Kumul'da başlayan, akabinde 12 Kasım 1933 tarihinde Kaşgar'da bir hükümet teşekkülü ile neticelenen olaylarda Kaşgar-Hoten çatışması şeklinde yer alan bilgiler bir de olayların içerisinde bulunan kişilerin gözüyle burada yeniden değerlendirilmeye çalışılmıştır. Bu anlamda en azından kaynak olarak ifade edebilecek bir eserdeki bilgilerle olaylar yeniden değerlendirilmeye ve farklı bir bakış açısı kazandırılmaya çalışılmıştır. Bu bakımdan Hamidullah Tarım'ın eserinde Mehmet Emin Buğra ile alakalı bilgiler bu makale ile değerlendirilmeye çalışılmıştır. Makale konusu farklı kaynaklarla mukayese edilerek bilgilerin objektifliği de ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Hamidullah Tarım, eserini savaş yıllarında ve daha sonra Mekke ve Medine'de not aldığı altı not defterini bir araya getirip tamamlamıştır. Eseri orijinal kılan, bizzat olayların içerisinde bulunan bir şahsın notlarını ihtiva etmesi yanında, bilhassa Kaşgar'da kurulan hükümet yetkilileriyle birlikte hareket eden müellifin, Hoten'de kurulan hükümete bakış açısını göstermesi bakımından da önemlidir.

Anahtar Kelimeler

Hamidullah Tarım, İhtilal, Buğra, Hükümet, Doğu Türkistan.

Abstract

We tried to reconsider here information that contained as the Kashgar-Hoten conflict on events which began in 1931 in Kumul and subsequently resulted in a government formation on November 12th, 1933 in Kashgar, with the eye of persons who became involved in the events, as well. In this sense, we tried to reconsider events through information in a work which can be expressed at least as a source and to give a different point of view. In this respect, we tried to evaluate/review information concerning Mehmet Emin Bugra in Hamidullah Tarım's work through this article. We tried also to present objectivity of information, by comparing subject of the article with different (re)sources.

Gönderim Tarihi: 04.07.2018
Kabul Tarihi: 21.12.2018

Hamidullah Tarım collected six notepads he put down in the war years and later in Macca and Madinah and completed his work. In addition to containing a person's notes who personally became involved in the events, making the work original, it is also important in that it shows the writer's point of view to government which was formed in Hoten, who took joint. action with authorities of the government which was formed in Kashgar.

•

Keywords

Hamidullah Tarım, Insurrection, Bugra, Government, Eastern Turkestan.

Hamidullah Muhammed Tarım'ın "Türkistan Tarihi-Türkistan 1931-1937 İnkılâp Tarihi" Adlı Eseri Hakkında Kısa Malumat

Hamidullah Tarım'ın eseri, müellifin kendi ifadesiyle savaş yıllarında ve daha sonra Mekke ve Medine'de not aldığı altı not defterinin bir araya getirilip düzenlenmiş halidir. Müellif eserini ilk olarak 1966'dan itibaren Taif-i Şerif'te yazmaya başlamış, 20 Aralık 1973'de İstanbul'da tamamlamıştır. Eser, Doğu Türkistan'ın geçmişi ve zikredilen dönemdeki durumuyla başlamaktadır. Daha sonra sırasıyla Yang Tseng-hsin¹ döneminin ilk yıllarında yaşanan kanlı olaylardan en mühimi Timur Halife İsyanı; Yang'dan sonra Chin Shu-Jen² döneminde patlak veren Kumul İnkılabı; Kumul ve Turfan'da başarıya ulaşan inkılap³ etkilenen Hoten halkının ayaklanması; Hoten, Urumçi ve civarında kazanılan zaferler; Ma Chung-ying⁴ ile işbirliği; Hoca Niyaz Hacı⁵ ve inkılapçıların Ma Chung-ying'e rağmen Sheng

¹ Aslen Çinli olan Yang Tseng-hsin, 1867 yılında Yunnan vilâyetinin Meng-tzu Bölgesi'nde dünyaya gelmiştir. 1899'da Çin İmparatorluğu bünyesinde kamu hizmetine başlamıştır (Boorman-Howard 1967d: 11). 1908'de Doğu Türkistan'da görevlendirilinceye kadara Kansu ve Ningsia Bölgelerinde Qing Hanedanlığı bünyesinde görev yapmıştır. Doğu Türkistan'da ilk önce Aksu Valiliği görevini yerine getirmiştir. Daha sonra 1911 yılında Urumçi Valiliği görevine getirilmiştir. 1912 yılının Mart ayında Yüan Ta-hua'dan sonra Doğu Türkistan umumi valisi olmuştur. Kuomintang yönetimi aynı yıl bu görevini onaylanmıştır. 1928'de Fan Yao-nan tarafından uğradığı suikast sonucunda öldürülmüştür. Bkz. (Forbes 1990: 472).

² Çinli olan Chin Shu-jen'in doğum tarihi bilinmemektedir. Kansu'nun Ho-çou Bölgesi'nde dünyaya gelmiştir. Kansu Vilâyet Akademisinden mezun olduktan sonra aynı bölgede bir okulda müdürlük yapmıştır. Kansu'da çalışmaya başladıktan sonra Yang Tseng-hsin'in dikkatini çekmiştir. 1908'de Yang Tseng-hsin'in Doğu Türkistan'a gitmesinden sonra Chin Shu-jen'de Doğu Türkistan'a gelmiştir. Yang Tseng-hsin Hükümeti'nde genel sekreterlik görevi yapmıştır. 1928'de Yang Tseng-hsin'e yapılan suikasttan sonra onun yerine Doğu Türkistan umumi valisi olmuştur (Boorman-Howard 1967a: 118; Hogg 1945: 118). Esrar bağımlısı olan Chin Shu-jen, rüşvetçi ve kabiliyetsiz bir kişiliğe sahiptir Cable-French 1934: 219; Nyman 1977: 80; Févre 1935: 260-261). Selefi Yang Tseng-hsin gibi o da Doğu Türkistan'ın kaynaklarını eline geçirebilmek ve bu yolla zengin olmanın yollarını aramıştır. Yang Tseng-hsin'in uyguladığı siyaseti devam ettirerek, devlet kademelerine akrabalarını ve dostlarını yerleştirmiştir. 1930'da Kumul Bölgesi'ni etmiştir. Bu bölgeyi işgal etmesinden sonra uyguladığı Çinli göçmen siyaseti sebebiyle 1931'de Kumul İhtilâli'nin patlak vermiştir. Sadece Türklerle çatışmakla kalmamış ayrıca Moğolların lideri Tsetsen Puntsag Gegeen'i de öldürmüştür. Ma Chung-ying'in Urumçi'ye saldırısı sırasında 12 Nisan 1933'te darbeyle hükümetten indirilmiştir. Chin Shu-jen, Urumçi'den Çin'e kaçtıktan sonra Sovyetler Birliği ile meşru olmayan bir anlaşma imzaladığı suçundan yargılanarak 3,5 sene hapis cezasına çarptırılmıştır. Ama 6 ay sonra muhtemelen rüşvet vererek serbest kalmıştır. Daha sonra memleketi olan Kansu'ya dönmüştür. Akıbetinin ne olduğu bilinmemektedir. Bkz. (Forbes 1990: 442-443).

³ Hamidullah Muhammed Tarım eserinin birçok yerinde "İnkılâp" kelimesini kullanmıştır. Aslında "İnkılap" diye bahsedilen kavram Çin yönetimine karşı bir isyan hareketidir. Ancak yazar "İnkılap" kelimesini uygun gördüğü için bizlerde bu şekilde kullanmayı tercih ettik.

⁴ Çinli Müslümanlardan olan Ma Chung-ying, 1910 yılında Kansu vilâyetine bağlı Ho-çou Bölgesi'nde dünyaya gelmiştir. Müslüman Tunganlardan ve bu bölgede "Beş Ma" olarak bilinen Harp Beylerinin soyundandır. Çok küçük bir yaşta, tahminen 14 yaşında iken, 1924 yılında askerlik yapmaya başlamış ve Feng Yü-hsiang'ın "Kuominçün" birliklerine karşı mücadele etmiştir. 1929 yılında Nanking'de Harp Akademisinde okumuştur. 1931'de başlayan İhtilâl sonrasında Doğu Türkistan'a saldırmış ancak Kumul'u alamamıştır. Bu saldırı sırasında ayağından yaralanarak geri çekilmiştir (Boorman-Howard 1967b: 464). Daha sonra Türklerin kendisinden yardım istemesi sebebiyle 1933'te Doğu Türkistan'a yeniden saldırmışsa da bu kez de Sovyetlerin bu savaşa müdahale etmesi sebebiyle Doğu Türkistan'da istediği hâkimiyeti gerçekleştirememiştir. 1933 Nisan'ında Kaşgar Bölgesi'ne çekilmiş ancak sebebi tam olarak bilinmeyen bir gerekçe ile Sovyetler Birliği'ne teslim olmuştur. Daha sonra Stalin tarafından idam edilmiş olma ihtimali yüksektir. Bkz. (Forbes 1990: 455).

⁵ Uygur asıllı olan ancak doğum tarihi bilinmeyen Hoca Niyaz Hacı, Kumul Bölgesi'nde dünyaya gelmiştir. Kumul İhtilâli sonrası Yolbars Hanla birlikte Doğu Türkistan'ın kuzeydoğusunda ihtilâlcilerin önderliğinin yapmıştır (Cable-French 1934: 221). Bu ihtilâlin başarılı olması için Çinli Tungan Ma Chung-ying ile işbirliği yapmıştır (Aichen 1940: 71-72; Chan 1965: 68-69). Ancak daha sonra Ma Chung-ying ile anlaşmazlığa düşüncü Sheng Shih-tsai ile anlaşmıştır (Wiens 1963: 242; Hayit 1975: 313; Ai-chen 1940: 146, 243). 1933'te kurulan Doğu Türkistan-İslam Devleti'nde Cumhurbaşkanlık görevini yerine getirmiştir (Hayit, 1975: 313-314; Tuna 2012: 60; El-Kiyani Tarih

Shih-tsai⁶ ile anlaşmak zorunda kalması ile akabinde Ma Chung-ying ve Tunganların Türkistan yerlilerinin başına “musallat” olması konuları üzerinde durulmuştur.

Eserin devamında General Mahmut Muhiti'nin⁷ izniyle General Timur'un önden yürüyerek Aksu ve Kaşgar'ı fethi; Kaşgar'da kurulan Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti'nin anayasası ve idari-askeri teşekkülü; kuruluşundan kısa bir süre sonra yıkılışı; Urumçi'de kurulan koalisyon hükümeti; Hoca Niyaz Hacı'nın Urumçi'ye gidişi ve akıbetinin yer aldığı eserde ayrıca Ma Chung-ying'in Moskova'ya gidişi, milli maarifteki hareketlilik ve General Muhiti'nin bu konuda katkılarına değinilmiştir. Muhiti'nin yurt dışına çıkışından sonra Türkistan Türklerinin tekrar ayaklanması, acıklı bir sona uğraması ve Sheng Shih-tsai'nin tutuklama hareketleri de eserde bahsedilen diğer konulardandır. Eserin devamında Gulca'da Doğu Türkistan Cumhuriyetinin kuruluşu, Osman Batur ve mücadeleleri; Sheng'den sonra yeniden teşkil edilen hükümet, Üç Efendiler ve Doğu Türkistan'daki milliyetçi-mukaddesatçı hareketler ile Çin ve SSCB'nin oyunları sonucu halkın kutuplaşması neticesinde Doğu Türkistan'ın Komünist Çin yönetiminin eline düşüşü de sebep-sonuç ilişkileriyle anlatılmıştır. Eserin son kısmında ise makalemizin konumuz olan Mehmet Emin Buğra'nın da katıldığı 1949 göçünden bahsedilmiştir. Eser, H. 22.8.1402/M. 3 Haziran 1983 tarihinde Mekke'de tamamlanmıştır (Tarım 1983: 4). Eserde çoğunlukla Hicri, bazen Minguo, bazen de Miladi takvime göre kayıtlar tutulmuştur. Eserin orijinali Çağatay Uygurcası ve alfabesiyle kaleme alınmıştır. Ekseriyetle her sayfada on dokuz satır, toplam 355 sayfa tarih, on yedi adet fotoğraf; on beş sayfa şiir; bir sayfa da ebce hesaplaması bulunmaktadır. Bunun haricinde kitap neşre hazırlanırken eklenmiş başkalarına ait bazı kısımlar; ilk başta Hızırбек Gayretullah'a ait Türkiye Türkçesiyle hazırlanmış önsöz ve müellifin bir adet vesikalık fotoğrafı, bir adet İngilizce Doğu Türkistan haritası, ondan sonra M. M. M imzasıyla bir başka önsöz, en sonda da yine M. M. M imzasıyla müellifin Tercüme-i Hali yer almaktadır. Bu iki yazı da Çağatay Uygurcasıyla yazılmıştır. Eserin 355-368. sayfaları arasında ve 371. sayfada müellife ait şiirler bulunmaktadır. Şiirler Aruz vezninde, biri mürebbe, ikisi muhammes, üçü beyit şeklinde yazılmıştır. Eserde ayrıca General Timur'un vefatıyla ilgili yazılan dörtlük ve ebce usulüyle tarihlenişi yer almaktadır.

Yok: 75; Kurban 1992: 12) Ancak 1934'te sonra Sheng Shih-tsai ile anlaşmış ve bu devletin lağvedilmesini savunmuştur. Sheng Shih-tsai'nin kurduğu hükümette Doğu Umûm Vali Yardımcılığı görevine getirilmiştir. Ancak bu makamda olsa da yetkileri olmayan bir hükümet elemanı olmuştur. 1937'de başlayan isyandan sonra Sheng Shih-tsai tarafından Urumçi'de öldürülmüştür. Bkz. (Forbes 1990: 462).

⁶ Çinli olan ve 1895 yılında dünyaya gelen Sheng Shih-tsai, Çin'in kuzeydoğusunda bulunan Liaoning Bölgesi'nde dünyaya gelmiştir. 4 Mayıs Harekâtına katılmadan önce Japonya'da okumuştur. Kuo Sung-ling'in başlattığı isyanın başarılı olamamasından dolayı Japonya'ya dönerek 1927'ye kadar tahsiline burada devam ettirmiştir. 1927'de Chang Kai-shek'in kara kuvvetleri karargâhında kurmay subayı olarak görev yapmış ve “Kuzey (Depedition) Harekâtında” görev almıştır. 1929 sonlarında veya 1930 başlarında Chin Shu-jen'in talebi üzerine Doğu Türkistan'a gelmiştir. 1931-1934 yılları arasında Ma Chung-ying'in Tungan kuvvetlerine karşı savaşmıştır. Nisan 1933'te Chin Shu-jen'in yerine fiilen Doğu Türkistan'ın hükümdarı olarak işbaşına geçmiştir. 1933'den 1944'e kadar bu görevi yerine getirdiği dönemde çoğu zaman Sovyetler Birliği'nin kuklası hâlinde gelmiştir. Askerî diktatör olarak Doğu Türkistan'da umumi valilik görevini yapan Sheng Shih-tsai, 1944'te Kuomintang Partisi tarafından görevden alındıktan sonra 1949'da Kuomintang Partisi'yle birlikte Tayvan'a gitmiştir. Burada eşî Çiu Yü-fang ile refah içinde bir emeklilik yaşamıştır. Bkz. (Forbes 1990: 466-467).

⁷ Turfanlı zengin tüccarlardan olan Uygur asıllı Mahmut Muhiti, 1933-1934 yıllarında Hoca Niyaz Hacı'nın birliklerine başkomutanlık yapmıştır. Hoca Niyaz'ın Sheng Shih-tsai ile yaptığı anlaşmayı onaylamasından sonra Temmuz 1934'te Kaşgar bölgesindeki Uygur birliklerinin başkomutanlığına getirilmiştir. Sheng'in Sovyetlerle ittifak kurmasına karşı idi. 1937 yılı sonbaharında Hindistan'a gitmiş ve oradan da Suudi Arabistan'a geçmiştir. 1940'ta Japonya'da görüldüğü kaydedilmektedir. Bkz. (Forbes 1990:458-459). Japonya'da Doğu Türkistan'ı Rus ve Çin zulmünden kurtarmak amacıyla bir “İstiklal Cemiyeti” kuran Muhiti, daha sonra Japon işgalindeki Bei-jing'de, 1944'te beyin kanamasından vefat etmiştir. Bkz. (Türkistan Şehitleri 1969: 46). (Gayretullah 2003: 42)'de ise Mısır üzerinden 1941'de Tokyo'ya geçmek üzere Bei-jing'e gediğinde, meçhul bir hastalıktan vefat ettiği ve kabrinin de Bei-jing Müslüman mezarlığında olduğunu yazmaktadır.

İstanbul Topkapı kabristanındaki mezar taşına göre 1904'te Doğu Türkistan'ın Toksun İlçesinde doğan müellif Hamidullah Muhammed Tarım, genç yaşlarında inkılabı katılmış, aktif mücadelelerden olmuştur. O, tüm olup-bitenlerden sonra vatanının düştüğü duruma dayanamayıp hicrete karar vermiş ve 1949'da Doğu Türkistan'dan ayrılmıştır. Eserin son kısmında müellifin kendi yazdıkları ve 1983 baskısında farklı kişiler tarafından hazırlanmış müellifin tercüme-i hali bahsinde vatandan ayrılışı ve yolculuğunun detayları yer almaktadır. 1970'te İstanbul'a gelen müellif, 1990'da İstanbul'da 86 yaşında vefat etmiştir. Hamidullah Muhammed Tarım'ın "Türkistan Tarihi, Türkistan 1931-1937 İnkılâp Tarihi" adlı eserinin başlangıç kısmına yüksek oranda benzeyen, 1979 yılında Ziya Dağıtım ve Neşriyat tarafından yayınlamış, "Mazlum İnsanların Hikâyesi" adlı 16 sayfalık bir eseri daha bulunmaktadır.

Hamidullah Tarım Kimdir?

Doğu Türkistan'ın ortası, Tanrı-dağlarının güneyinde bulunan, Turfan vilayetinin Toksun ilçesine bağlı Tegürmen mahallesinde 1912-1913'te doğan Hamidullah Hacı Muhammedoğlu ilk tahsilini Toksun'da, yüksek tahsilini ise Turfan Bağrı Medresesi'nde tamamlamıştır. Tarım, 19 yaşındayken Kumul'da başlayan inkılâba katılmıştır. Düşman karşısında dik duran mühim kişiler ve önderlerin önemli meclislerinde başkâtiplik yapmış, mühim yazılar onun kalemiyle kaydedilmiştir (Alptekin 2010: 390). Hamidullah Tarım harp meydanlarında da büyük gayretler göstermiş, bir parmağı kesilmiş ve birkaç yerinden yaralanmıştır. Bu yaralardan en ağırısı da karnına isabet eden kurşunun sırtından çıkması olmuş, ilaçlarla altı ay tedavi gördükten sonra sağlığına kavuşabilmiştir. Bazen sedye ile taşınıp askeri ve idari yetkililere kalemi ve fikri hizmetten geri durmamıştır. Yani tedavi altındayken bile komutanlarına hizmete ve maslahatçılığa devam etmiştir. 1933 yılında kurulan Doğu Türkistan Cumhuriyeti Reisi Hoca Niyaz Hacı'nın özel savaş kâtibi olmuştur (Alptekin 2010: 390). İnkılâbın ilk başarıları üzerine 1933 yılında Aksu vilayetinde kurulan hükümet merkez bürosuna başkâtip olarak atanmıştır. Akabinde Feyzabad'ın ilçe başkanlığı vazifesini müteakip, inkılâp lideri Hoca Niyaz Hacı ile Yarkend'e gitmiştir. Feyzabad, Yeniabad ve Arğu'da askeri birliklerde bulunan Hamidullah Tarım daha sonra Güney Doğu Türkistan'a gelen Sheng Shih-tsay'nin askeri komutanı General Bektov ile anlaşma yapan komisyonun müzakereciliğini yapmıştır (Tarım 1983: 374).

Akabinde Maralbaşında Ma Chung-ying'e karşı savaşmıştır. Feyzabad ilçe başkanlığına getirilen Hamidullah Tarım bu dönemde Maralbaşı ve Feyzabad ilçelerinde 46 mektep inşası ile 21.350 talebenin okuyabileceği 231 sınıf yapılmasına öncülük etmiştir. Memleketinin imarı için Maralbaşı'dan Kaşgar-Artış'a kadar uzanan 146 km'lik taştan bir araba yolunun yapılmasını teşvik etmiştir. Tarım, 1936'da atandığı Maralbaşı Hâkimliği görevi sırasında Yarkend nehrinden Okur-Mazar arasında bir su kanalı yaptırmıştır. Burada 1939'a kadar kala Tarım daha sonra Urumçi'ye çağırılarak hapse atılmıştır. 1942'de hapishaneden çıkan Tarım, Turfan'a dönmüştür. Toksun'da meclis üyeliğine seçilen Tarım, daha sonra Eyalet Hükümet Reislîği seçimlerinde Urumçi vilayetine vali yardımcısı olmuştur. Aralık 1948'de Doğu Türkistan Merkezi Hükümet Umumi Valisi tarafından Güney Türkistan'ın maarifini teftiş etme ve Canımhan Hacı⁸ başkanlığında basılan banknotların kıymetinin düşüşü nedeniyle ortaya çıkan öğretmenlerin 14 ay verilmeyen maaşları hakkında sıkıntılara çözüm bulmak üzere

⁸ Kerey Kazaklarından olan Canımhan Hacı, Osman Batur'un müttefiki idi. 1946'da kurulan Koalisyon Hükümeti'nde Maliye Nazırı görevinde bulunmuştur. 1951'de Kanambal-Kayız'da Çin Halk Kurtuluş Ordusu birliklerince yakalanarak Urumçi'de idam edilmiştir (Forbes 1990: 448-449)'a göre Canımhan Hacı, Gasköl bölgesinde yakalanmıştır ki bu bilgi doğru değildir.

görevlendirilmiştir. Altı ay içinde meseleyi halledip, 1949'da Merkezi Hükümet Umum Valisi Burhan Şehidi'ye çalışmasını bir rapor halinde sunmuştur. 1949 yılı Nisanında Turfan askeri komutanı Çinli Ten Lüzhang'un desteği ile kurulan ve 76 kişinin öldürüldüğü anlaşıl原因 olayların tahkiki için görevlendirilmiş, tahkikatı neticesinde dokuz kişinin hapse atılmasını sağlamıştır (Tarım 1983: 372-373).

1949 yılı Mayıs ayında Merkezi Hükümet'ten Hacca gitmek üzere altı aylık izin alıp, 28 Haziran 1949 günü yola çıkmıştır. 20 Temmuz'da Kaşgar'a varmış, 8 Ağustos'ta Gilgit yoluyla Pakistan'a ulaşmıştır. Hamidullah Tarım, Feyzabad ve Maralbaşında dokuz sene hâkimlik vazifesinde bulunduktan sonra Sheng Shih-tsai hükümetinin 3,5 yıllık hapsine maruz kalmıştır. Sonra Toksun ilçesinin istişare üyeliği ve kâtipliğini yapmıştır. Sonra ilçe halkının Urumçi'de görevli daimi vekili olarak seçilmiştir. 1948'de Çin'in başkenti Nanking'de Reis-i Cumhur seçimi devlet kurultayına iştirak etmek üzere halk tarafından vekil olarak seçilmiştir. 6 Aralık 1948'de Eyalet hükümeti tarafından Güney Türkistan maarifini teftiş etmek ve maarif neferlerinin maaşını götürmek üzere görevlendirilip, Güney Türkistan'ın tüm ilçelerini dolaşarak vazifesini yapıp 19 Mart 1949'da geri gelmiştir. Karahoca ile Astane ve Tuyuk ile Yanghi arasındaki su problemini çözen Tarım, daha sonra Bulyuk, Bağrı ve Yarbaşı su kavgalarının çözümü için görevlendirilmiştir. Son dönemlerde Çin komünistlerinin tazyikleri yüzünden hükümetten altı aylık Hac edası için ruhsat alan Tarım, M. 28 Haziran 1949 / H. 1 Ramazan 1368 Cumartesi günü annesi ve aile fertleriyle vedalaşıp Toksun'daki evinden arabayla çıkıp H. 22 Ramazan-ı Şerif 1368 / M. 19 Temmuz 1949'ta Kaşgar'a gelmiştir. Bayram namazını Kaşgar'da kılan Hamidullah Bey, 30'dan fazla hacı adayına izin belgesi aldıktan sonra H. 11 Şevval 1368 / M. 6 Ağustos 1949 günü Kaşgar'dan ayrılıp 4 Ağustos'ta Yenihisar'a gelip dört gün kalmıştır. Evden ayrılıp 1.667 km yolu arabayla gidip, sonra Yenihisar'dan atlı yola çıkıp 14 Ağustos'ta Taşkorgan'a ulaşmıştır. Burada 34 kişilik izin kâğıdı olmayan Hac kafilesini sınırdan geçiren Tarım, sonra Mingtêke hudut kapısından da 266 hacı adayını eşyalarını kontrol etmeksizin geçirmiştir. Mingtêke tepesini 18 Ağustos'ta aşp, tepede Hacı Abdulveli liderliğindeki 180 hacı adayını buluşan Tarım, 24 Ağustos'ta Kancud'a varıp Şah sarayına yerleşip Mir Muhammed Cemal Han tarafından ağırlandı. Yenihisar'dan çıkıp 19 günde Gilgit'e varan Tarım, burada izin belgesi alamayan toplam 900 kadar hacı adayına askeriye komutanı Alimhan Serdar ile görüşerek 5 gün içerisinde işlemlerini halletmiştir. 1 Eylül'de uçakla İsa Yusuf Alptekin'in oğlu Erkin Alptekin ile beraber Ravalpindi'ye gelen Tarım, burada Hacı Toka'nın evinde İsa Yusuf Alptekin'in diğer oğlu Murad Alptekin ile buluşmuştur (Alptekin 2010: 540). 4 Eylül'de Karaçi'ye varan Tarım, burada küçük kardeşi Hacı Yakup ile buluşmuştur. 7 Eylül'de Kaşgar'daki Pakistan konsolosu tarafından verilen mektubu alıp Dışişleri veziri Ser Zaferullah Han ve muavini Laleşah Necadiler ile görüşüp hacı adayları hakkında görüşmelerden sonra yer bulunmazsa Pakistanlı hacı adaylarını bu sene göndermeyip onların yerine Türkistanlı hacı adaylarını almak için Sir Zaferullah Han'ın telefonla emir vermesine şahit olmuştur. 16 Eylül 1949 Cumartesi akşamı 1.290 hacı adayını, bunların 72'si Türkistanlı hacı adayları idi, o gece saat 1'de yola çıkıp M. 25 Eylül 1949/H. 3 Zilhicce 1368'de toplam 214 saat sonra Cidde-i Şerif'e varmışlardır. Mekke-i Mükerrreme'de 27 gün kaldıktan sonra 21 Ekim 1949'da yola çıkıp arabayla 23 Ekim'de Medine-i Münevvere'ye geçen Tarım, burada da görevini tamamlamıştır. Medine-i Münevvere'de 10 gün kalan Tarım, buradan Cidde'ye geçmiştir. Daha sonra Medine-i Münevvere'de 11 ay, Beytullah-ı Şerif'de 3,5 sene kalan Hamidullah Bey burada Said Alivi'den "Sahih Nicari ve Tefsiri Kadı" okumuştur. 20 Nisan 1955'de Taif-i Şerif'e taşınan Tarım, burada kaldığı dönemlerde yavaş yavaş inkılâp zamanında yazılmış 6 defter halindeki hatıratlarını düzenlemekle zamanını geçirmiştir. Aynı

zamanda iktisadi durumu kötü olduğundan hayat kaygısı ile meşgul olmaya mecbur olmuştur (Tarım 1983: 350-353). 25 Eylül 1949 ise Cidde'ye gelmiştir. Böylece Mekke-i Mukerreme'de 20 Nisan 1955'e kadar kalan Tarım'ı Mesfele'de ikamet ettiği yerinde ziyaret edenler olmuştur. Her zaman gözyaşları içinde kâğıt karaladığı rivayet edilir. 25 Nisan 1955'te Taif-i Şerif'e taşınan Tarım, burada takkencilik meslek edinmiştir. 1960'dan önce kendi dükkânını açan Tarım, 1968 yılı Temmuz ayında Suudi Arabistan'dan İstanbul'a gelmiştir. Yolda Ürdün'de iki sene kalmıştır (Tarım 1983: 375). 1970 Eylül ayında İstanbul'a yerleşen Tarım, türlü ticarî işlerle meşgul olmuştur. İlim-maarif, din-diyamet, sağlam itikat, temiz hayat ve iyi kalp sahibi olan Tarım, Doğu Türkistan'ın yetiştirdiği aydınlarından.

Hamidullah Tarım'ın Eserinde Mehmet Emin Buğra

Doğu Türkistan'ın son asrına damgasını vurmuş şahsiyetlerden biri olan Mehmet Emin Buğra'nın⁹ bilhassa 1931 yılında Kumul'da başlayan ve kısa zamanda Kaşgar'a da sirayet eden inkılap hareketine katıldığı ve faydalı birçok iş yaptığı bilinen bir gerçektir. Buğra'nın yaptıklarını, mücadelelerin içerisinde olup lakin hiç karşılaşmadığı birisinin kaleminden öğrenmek objektif değerlendirmeler yapabilmek açısından önemlidir. Eser bir bütün halinde incelendiğinde Buğra hakkındaki bilgilerin bilhassa Hoten'de vuku bulan mücadelelerdeki faaliyetleri yönünden az olduğu görülecektir. Bununla birlikte bilhassa 1945 yılı itibariyle Urumçi'ye dönen Üç Efendilerin (Mesut Sabri Baykozi¹⁰, Mehmet Emin Buğra ve İsa Yusuf Alptekin¹¹) Doğu Türkistan'da kaldıkları dönemde vatan ve milletleri adına neler yaptıkları Hamidullah Tarım'ın eserinde etraflıca bulunmaktadır. 1949 göçünde neler yaşandığına dair bilgiler ise araştırmacılar açısından paha biçilmezdir. Bu anlamda Tarım, yazdıklarıyla tarihe not düşmüştür denilebilir. Bu çalışmada Tarım'ın eserinden konumuzla ilgili kısımların birer değerlendirilmesi yapılmıştır.

⁹ Mehmet Emin Buğra hakkında geniş bilgi için bkz. (Bakır 2005).

¹⁰ Hükümette yapılan bu değişiklik ile Mesut Sabri Baykozi'nin yakın fikirdaşları Mehmed Emin Buğra ve İsa Yusuf Alptekin ön plana çıkmıştır. Baykozi, 1886 yılında zengin, tüccar ve toprak sahibi bir ailenin oğlu olarak İli'de doğmuştur. 1904'te Gulca'da ilköğrenimini tamamlayan Baykozi, tahsil için Türkiye'ye gönderilmiş ve askerî okul eğitimini müteakip, 1914'te İstanbul Üniversitesi'nden doktor olarak mezun olmuştur. 1915'te Doğu Türkistan'a dönen Baykozi, eğitim işleriyle meşgul olmasından dolayı Çinli idarecilerle başı derde girmiştir. 1924'te Genel Vali Yang Tseng-hsin tarafından hapsedilen Baykozi, 10 ay kaldığı hapishaneden çıktıktan sonra tekrar başının sıkıntıya girmemesi için okullarının idaresini bırakmıştır. Baykozi, 1934'te Mahmud Muhit'in Turfan Uygur birliklerinde "siyasi memur" olarak görev yapmıştır bkz. (Boorman-Howard 1967a: 44; Barnett 1963:137-141, 251). (Göktürk 2006: 130)'da ise Baykozi'nin 1914'te Doğu Türkistan'a döndüğünü ifade etmektedir. Nisan 1937'de Hindistan'a iltica etmek zorunda kalan Baykozi, daha sonra Çin'e gitmiştir. Nan-jing'e gelen Baykozi, burada "Xin-jiang Cemiyeti" üyeleriyle irtibata geçmiştir. Bu cemiyet üyeleri genellikle Sheng Shih-tsay idaresinden kaçan ve aynı zamanda Sovyet aleyhtarı Doğu Türkistanlılardan müteşekkildi. Çin vekilleri tarafından karşılanan Baykozi'nin bundan sonraki teşrik-i mesaisi Buğra ve Alptekin ile devam etmiştir bkz. (Karahoca 1960: 25; Buğra 1954: 43). Baykozi, Guo-Min-Dang Partisi ileri gelenleriyle yakın bağlantılar tesis etmiştir. Belki de bu nüfuzlu kişiler sayesinde Guo-Min-Dang Partisi'nin Merkezî Yürütme Komitesi'ne seçilmiştir. 1942'de Guo-Min-Dang Hükümeti'ne katılan Baykozi, 36 üyeden müteşekkil Devlet Konseyi'nin ilk Çinli olmayan Müslüman üyesi olmuştur bkz. (Boorman-Howard 1967c: 23). 1945'te Urumçi'ye dönen Baykozi için dönemin İngiliz Konsolosu Graham: "Mesut Sabri'nin muzaffer bir Uygur milliyetçisinden ziyade Guo-Min-Dang Partisi'nin bir adamı olarak yurduna döndüğü izlenimi uyandırdığını" ifade etmiştir. Aynı yönde görüş belirten bir diğer araştırmacı da Owen Lattimore olmuştur (Lattimore 1950: 97). Komünizm aleyhtarlığı yüzünden Moskova'nın sert tepkisine maruz kalan Baykozi, daha sonraları Kremlin tarafından aşırı milliyetçi ve Türkçü olmakla suçlanmıştır. Bununla da yetinmeyen Moskova, Baykozi'yi sırasıyla Almanya, İngiltere, Japonya ve ABD'nin istihbaratları adına casusluk yapmakla suçlamıştır bkz. (Mingulov 1962: 188-189; Kotov 1959: 444). (İlku 1997: 115)'te Baykozi'yi İstanbul'dan tanıdığını, kendisinin parlak duygulu, metin kalpli, cevval fikirli bir doktor olduğundan bahsetmektedir. Krş. İçin bkz. (Turan 2002: 5-6). Mesut Sabri Baykozi'nin hayatı hakkında geniş bilgi için bkz. (Vahidi & Uyğuri, 1991).

¹¹ İsa Yusuf Alptekin hakkında geniş bilgi için bkz. (Alptekin 2010; Alptekin 2007; Deliorman-Donuk-Kocakapan 1991).

Hoten İnkılabı'nda Mehmet Emin Buğra

"1351 Hicri yılın başında (Mayıs 1932) Damolla Muhammet Emin Bey'in teşvikleriyle istibdada karşı gizli bir teşkilat kurulmuştur. Bu teşkilat sıkı önlemler altında birkaç defa toplantı yaptıktan sonra üyeleri 60'ı geçmiştir. Teşkilatın iktisadi durumu kâfi derecede olsa da silahlar konusunda yetersizdir (Tarım 1983: 62). Teşkilattan Hükümet'in haberi olunca, üyeleri tutuklanmak üzere Urumçi'ye davet edilmiştir. Durumu, Kaymakam'ın tercümanı, kadın kılığına girerek gece yarısı Damolla Muhammet Emin'e haber vermiştir. O da 'Artık olacağı varsa olsun, nasılsa ölüm hak ve tektir' diyerek teşkilat üyelerini toplar ve 17 Şevval 1351/M. 13 Şubat 1933 Salı sabahı Karakaş kaymakamlığına hücum edilmiştir. Kuçar tarafında yaşananları duyan hükümet adamları dağdaki nişancılardan 40-50 kişiyi toplayıp kaymakamlık dairesini korumaya başlamışlardır. Fedailer, Kaymakamlığa saldırınca, Çinliler bu ani saldırıya tedbir almaya bile yetişemezler. Üstelik kaymakamlıkta bulunan yerli nişancılar derhal fedailere katılır. Bu durum fazla sürmeden şehir teslim alınmış, Kaymakam ve diğer Çinlilerden 30-40 kadarı öldürülmüştür. 10 kadarı İlçi¹² şehir merkezine sığınmıştır. Sağ kalanlardan kadın ve çoluk-çocuklar esir alınmıştır. Elhasıl, Karakaş fethedilmiş ve kaymakamlıktaki bayrak yakılıp yerine İslam bayrağı asılmıştır" (Tarım 1983: 63). İfadeleriyle Buğra'nın olayların içerisine girmesi anlatılmıştır. Dönemin olayları değerlendirildiğinde inkılap öncesi, sırası ve sonrasında Buğra'nın etrafında bulunanlara rehberlik ettiği anlaşılmaktadır.

Hoten'de İslam Hükümetinin Kuruluşu

"22 Şevval 1351/M. 18 Şubat 1933¹³ Pazar günü bir hükümet kurularak, o merkezden inkılâba devam etme kararı alınmıştır. Hoten'e bağlı Karakaş ilçesinin âlimlerinden Muhammet Niyaz Âlem Ahund; Yüce Başkan, Damolla Muhammet Emin Bey; Emir General, Hacı Sabit Damolla; Şeyh-ul İslam, başka Maliye Bakanı, İçişleri Bakanı ve Millî Eğitim Bakanı gibi hükümet üyeleri tayin edilip, Hükümet merkezi Hoten vilayetinin eski merkezi İlçi şehri olarak kararlaştırılmıştır. Hükümet İslam kanunlarına göre tertiplenip, anayasa taslağı hazırlanmıştır. Kısacası, insafla bakılırsa Hoten'de yapılan inkılâp, kanun ve nizamlara göre olduğu için takdire şayandır" (Tarım 1983: 66-67). Bu ifadelerden hem Hoten'de teşkil edilen hükümetin ortaya çıkış süresi hem görev alan kişilerin isimleri hem de mücadelenin gelecekte seyrine dair bilgiler bulmak mümkündür. Aslında 1933 olaylarını anlatırken Hoten hükümetinin ayrılık çıkmaması adına daha sonra Kaşgar merkezli kurulan hükümete intisap etmesini ve bunu da problem haline getirmemiş olması takdire şayandır. Çünkü ilerleyen dönemde Kaşgar Hükümetinin kısa zamanda dağılması hem Çin hem de Rus siyasetinin bir sonucu olmakla birlikte asıl nedenin birlik-beraberlik içerisinde olamamak olduğu görülecektir¹⁴.

Türkistan'da başlatılan inkılâp birkaç yıl devam etmişse de sağlam bir teşkilat olmadığından, her tarafta başkaldıran inkılâpçılar kendi başlarına buyruk olup, karışıklıklar had ve hududu aştığından, halkın inkılâba olan ihlâs ve iştirakı azalmıştır. Üstelik inkılâpçıların

¹² Günümüzde Hoten ismi ile bilinen şehrin eski ismidir. Bkz. (Hekim 2015: 68 Dip 6).

¹³ (Forbes 1990: 125'de bu tarihi 20 Şubat 1933 olarak vermiştir).

¹⁴ Hoca Niyaz Hacı, Aksu'da iken Rusya hükümetiyle görüşüp, 18.000 koyun ve birçok hammadde karşılığında ilk etapta 1.200 tane beş-atar tüfek, 100 tane nagan, yani yedi mermili tabanca, 12 tane otomatik tüfek, 200 sandık mermi alması, geri kalanlarının ise ikinci etapta vermek üzere anlaşması, akabinde inkılâpçıların Kaşgar'daki hükümetle işbirliği yaptıklarını bahane eden Rus hükümeti, Hoca Niyaz Hacılarla yapılacak yardımı kesmesi içeride de birlik beraberliği bozmuştur. Araya sokulan nifak tohumları büyük fedakârlıklarla kurulan hükümetin kısa zamanda birbirilerine cephe almasına neden olmuş Rus ve Çin işbirliği ile de kısa zamanda dağılmaya yol açmıştır. Kısacası inkılâbın başlamasından sonra iyi bir teşkilatlanmaya gidilememesi hem inkılâpçıları hem de halkı büyük zorluklarla baş başa bırakmıştır. Zikredilen bu dönemde Mehmet Emin Buğra Hoten'de kurulan hükümete H. 26 Cumadiyessani /M. 16 Ekim 1933 ve H. 8-9 Recep/M. 27-28 Ekim 1933'ü aza olarak alınır, dönemin olaylarıyla alakalı ayrıntılı bilgi için bkz. (Tarım 1983: 131-170).

içine sızmış yabancılar, özellikle Kaşgar'da kurulan Doğu Türkistan Hükümet teşkilatının içine önemli dış güçlerin adamları karışarak kandırmaları, binlerce silahlı kuvvete sahip binbaşılarının müdahale etmesi sonucu çıkan ittifaksızlık, itibarsızlık ve itaatsizlikler yaşanmıştır. Böylece âlim ve tecrübeli insanlarımızın eksik olmasından dolayı disiplinsiz devam eden inkılâp, yüz binlerce kurban verilmesine rağmen, maalesef neticesiz sona ermiştir.

1933 hükümetinin kurulmasından sonra Kaşgar merkezli hareketin daima ayrılıkçı hareketlerden uzak durduğu, bununla birlikte Hoten hükümetinin yaptığı atamalara ses çıkarmadığı da bilinmektedir. Mesela Hamidullah Tarım, eserinin 167-168. sayfasında bu durumu şu şekilde ifade etmektedir: " ...Böylece Hoca Niyaz Hacı, Kaşgar'da kurulan hükümeti imtihan etmek için 'Hoca Niyaz Hacıların kuyruğu' diyerek görevinden alınan Yunus Seidi ile Damolla Abdullah'ı tekrar Kaşgar valiliğine tayin etme emri verir. Hem de Hoca Niyaz Hacı kendi güvenilir kişilerinden Hamdullah Hacı Muhammetoğlu'nu 20 Kasım 1933'te bir bölük askerle Feyzabad'ın hâkimliğine tayin edip gönderir. Casusların bu husustaki planları suya düşer. Hacı, tarafından gönderilen vali ve hâkimlere Kaşgar hükümeti sıkıntı çıkarmaz. Muhtemelen Hacı'nın emirlerine itaat etmenin yanında onları memnuniyetle karşılarlar ve yardımcı olurlar. Kısacası gidenler, Hoca Niyaz Hacı tarafından gönderilen vali ve hâkimler 'başta Sabit Damolla olmak üzere Kaşgar hükümetinin ne olduğu, amaç ve hedeflerinin Hoca Niyaz Hacıya itaatten başka bir şey olmadığı, ortada dolaşan lafların ise birer fitne-fesattan başka bir şey olmadığı, hepsinin düşmanlar tarafından yeni hükümetimizin zevali için yapılmış garip fitneler olduğu' gibi içeriklerle üst-üste Hoca Niyaz Hacıya malumat gönderirler. Neticede durumlar iyileşir. Hoca Niyaz Hacı tarafından Ahund Hacıoğlu Tohti Yingcang, Hacı İmam Abdulkebiroğlu Mutiulla Ahund ve Mufti Mesum Ahundoğlu Abdullatif Mahdum vekil olarak Kaşgar'a gönderilir. Kaşgar'dan ise Mahmut Nedim Bey ve Zeydin Kebran başta olmak üzere bir sürü büyükler Aksu'ya vekil olarak gelir. Vekiller, Hoca Niyaz Hacı ile gizli ve aşikâr konuşur ve anlaşırlar. Böylece Hoca Niyaz Hacı, Kaşgar'da kurulan hükümetin maksatlarını anlamış olur" (Tarım 1983: 167-168).

Hoca Niyaz Hacı'nın 8 Ocak 1934 tarihinde Kaşgar'ı ziyareti ve karşılanması da Hamidullah Tarım'ın eserinin 170-173 ve 178. sayfalarında yer almaktadır. Bu ziyarette Kaşgar şehrinde bulunanların türlü desiselerle Hoca Niyaz Hacı'yı etkilemesi bunun neticesinde de esaretten kurtulmak için 50 yılı aşkın bir zamandır türlü zorluk ve meşakkatler sonunda artık tek nişan, tek ses, tek bayrak altına toplanıp düşmanlarına karşı birleşen 10 milyon Türkistan halkının ittifak ve ittihadı Kaşgar'da tarumar olmuştur. Sonuçta yolunda giden işler büsbütün karmaşaya dönüşmüştür. Kaşgar Dotey dairesinde toplanan Reis-i Cumhur ve Başvekil arasında anlaşmazlık çıkmıştır. Başvekil Sabit Damolla: "Şehri bırakıp gitmeyeceğiz, ne olursa olsun şehirde olacağız" sözünü Hoca Niyaz Hacı kabul etmemiştir. Neticede Yenihisar tarafına çekilip çare arama görüşünde anlaşırlar. Yenişehir etrafında savaşmakta olan Mahmut Muhiti'ye derhal Yenihisar'a gitmesi için emir veren Hoca Niyaz Hacı, 5 Şubat gece yarısı Kaşgar'ı bırakıp Aktu yolu ile Yenihisar'a gider.

İşlerin sarpa sardığı bu dönemde Hoca Niyaz Hacı, Sheng Shih-tsai ile Fukang'da yaptığı anlaşma ve muahedeye binaen Güney Türkistan'a geçtikten sonra bu anlaşmayı yürütmek için uygun bir durum bulamamıştır. Çünkü bir yandan Tunganlarla durmadan savaşmaya mecburdur. Öbür yandan Güney Türkistan'daki inkılâpçılar Hoca Niyaz Hacı'nın Sheng Shih-tsai ile yaptığı anlaşmaya itiraz ettiğinden Kaşgar'da yeni bir Hükümet tesisine girişirler. Hoca Niyaz Hacı'nın Fukang muahedesine itibar etmeme lüksü olmadığı gibi Kaşgar'da kurulan Cumhuriyet hükümetini nazarda tutmadan da duramaz (Tarım 1983: 202-203). 1931 yılında başlayıp 12 Kasım 1933 tarihinde Kaşgar'da bir hükümet teşekkülü ile neticelenen olaylar irdelendiğinde Kaşgar liderlerinin ayrılıkçı hareketlerden uzak durmaya çalıştığı

görülmektedir. Hoca Niyaz Hacı'nın etrafına toplananların art niyetli kişilerin tesirinde kaldığı, ileri siyasi görüşlü olmamasının da olayları çıkmaza sürüklediği, sonuç itibarıyla de bin bir müşkülât ve can kaybına sebep olan inkılap hareketinin neticesiz kaldığı görülecektir¹⁵.

1945 Sonrası Olaylarda Mehmet Emin Buğra

1940 yılında Altay'da Esim ve İris Hanların liderliğinde başlayıp 1941 yılı itibarıyla Osman Batur'un yönlendirdiği istiklal hareketi 12 Kasım 1944 tarihinde Gulca merkezli bir hükümetin kurulması ile neticelenmiştir (Chen 1977: 214; Mingulov 1962: 184). Rusya'nın II. Dünya Savaşı sonrasında Moğolistan'ın bağımsızlığına karşılık, Doğu Türkistan'daki istiklal hareketlerine verdiği desteği çekmesiyle birlikte Gulca liderleri Çin ile ortak bir hükümet teşkili konusunda görüşmeler yapmaya başlamıştır (Clubb 1971: 367). Hükümet teşekkülü konusunda o döneme kadar Merkezi Çin'de bulunan Üç Efendi de Doğu Türkistan'a dönerek müzakerelerde rol oynamıştır (Karahoca 1960: 25; Aubin 1981: 11; Buğra 1954: 57-58). Dönemin olayları anlatılırken Mehmet Emin Buğra'nın da görüşme heyetinde olduğuna dair kayıt Hamidullah Tarım'ın eserinde: " ...2 Eylül 1944'te Zhang Bu-zhang yanında Mesut Bey Efendi, Song Xi-lin, Liu Min-chong Efendi, Muhammed Emin Buğra Efendi, İsa Bey Efendi ve Wan Zing-shan Efendilerle beraber Urumçi'ye geldi. 12 Ekim'de İli tarafından vekil olarak Ahmetcan Efendi, Rehimcan Efendi ve Ebulhayir Töre üç kişi Urumçi'ye gelir... Uzun görüşmelerden sonra... Gulca vekilleri 22 Ekim 1945'te İli'ye dönerler.... Sonra 13 Kasım'da bu üç vekil uçakla ikinci defa Urumçi'ye gelir.... Üçüncü defa geldiklerinde anlaşmaya imza atmak üzere İli'ye dönerler. Bu vekiller 25 Aralık'ta uçakla üçüncü defa: "Eyalet Hükümet Reisi, İçişler Naziri, Maarif Naziri ve Tamirat Naziri yerli halktan seçilsin; Tüm Eyaletin emniyet işlerini Müslümanlar yürütsün; Merkezden Şincan'a gelen askerler geri dönsün" gibi taleplerle gelmiştir. Bu yeni talepler yüzünden görüşmeler yine bozulur. Buna rağmen Zhang Bu-zhang'ın sabrı ve gayretleri akabinde görüşmelerden netice çıkıp 2 Ocak 1946 günü Urumçi'de barış anlaşması imzalanır... Merkezden vekil olarak Zhang Bu-zhang seçildiği için merkeze giden bu şahıs oradaki görüşmelerle meşgul olduğundan Urumçi'deki müzakereler biraz bekletilir... 5 Mart'ta İli vekilleri dördüncü defa gelip... şartlar koyunca görüşmeler yine netice vermedi" (Tarım 1983: 289-291). Cümleleriyle ifade edilmektedir. Bu görüşmelerde Gulca tarafının Mehmet Emin Buğra'nın hükümet azalığına itiraz ettiği ve sonuçta Buğra'nın içerisinde Tamirat Nazırı olarak yer aldığı bir karma hükümete imza atılmıştır (Buğra 1952: 63; Hayit, 1999: 38; Hayit 1975: 331). Hükümetin üyeleri ise şu kişilerden oluşturulmuştur; Burhan Şehidi Muavin Reis, Salis Efendi Muavin Başkâtip, Muhammed Emin Bey Tamirat Naziri, Sai Zong-shan Muavin Milli Eğitim Nazırı, Ma Ting-xiang Maliye Nazırı, Zhao Jian-feng Sosyal Yapı İşleri Nazırı, İsa Bey Efendi hükümet üyesi, Abdülkerim Han Mahdum Vali ve Zhong De-hua hükümet üyesi olmak üzere toplam dokuz kişi tayin edilir. İli tarafından atananlar ise Ahmetcan Kasimi Muavin Reis, Abdülkerim Abbasov Muavin Başkâtip, Rahimcan Muavin İçişler Nazırı, Delilhan Sıhhiye Nazırı, Alihan Töre Vali, Osman Batur Vali ve İshak Bek Eyalet Emniyet Genel Müdürlüğü Muavin Komutanı olmak üzere toplam sekiz kişi tayin edilmiştir. Toplamda hepsi yirmi beş kişi olmuştur (Tarım 1983: 289-290-292). Gulca tarafının bilhassa Üç Efendilere karşı propagandası dönemin olayları incelediğinde Rus siyasetinin bir neticesi olarak kendisini göstermiştir. Zikredilen bu dönemde Alihan Töre'nin de Üç Efendilerle beraber hareket ettiği görülmektedir. Muhtemelen bundan rahatsızlık duyan Moskova idaresi Alihan Töre'yi kaçırmış ve iki gurubun bir daha bir araya gelemeyeceği bir ortam oluşmuştur (Lias 1956: 120; Barnett 1963: 269)¹⁶.

¹⁵ Dönemin olaylarıyla alakalı geniş bilgi için bkz. (Forbes 1990: 112-170).

¹⁶ Alihan Töre Saguni hakkında geniş bilgi için bkz. (Polat 1999: 120, 124). Krş. İçin bkz. (Tarım 1983: 299-301).

Üç Efendi ve Üç Efendiciler

2 Ocak 1946 tarihli anlaşmadan sonra İli tarafı "Üç Efendi, Üç Efendiciler" gibi yeni bir isim çıkarıp gizli ve aşikâra surette bu Üç Efendi'ye karşı bir hareket başlatmıştır (Lattimore 1950: 98; Aubin 1981: 11). Üç Efendilerin Doğu Türkistan'a dönmelerinden sonra halk arasında Üç Efendi'ye karşı sevgi ortaya çıkmış, halk etraflarına toplanmaya başlamıştır. Bu durumdan rahatsız olan Moskova idaresinin yönlendirmesiyle de Gulca tarafı, Üç Efendi'nin nüfuzunun yayılmasını durdurmak için propagandaya başlamıştır. Halkı, özellikle de gençleri onların etrafından uzaklaştırıp Üç Efendiyi yalnız bırakmaya çalışmışlardır. İşi bu Üç Efendiye karşı durmak olan Gulca tarafı, görüşmelerde ilk olarak İsa Yusuf Alptekin ve Mehmet Emin Buğra'nın hükümet azası olmasına karşı çıkmışlardır. Barış anlaşmasından sonra "Bu Üç Efendi Çin'e satılmış Çincilerdir" gibi propaganda yürütmüşlerdir (Tarım 1983: 306-307). Bu durum Üç Efendileri hayal kırıklığına uğratsa da İli inkılâbını gerçek bir isyan olarak algılayan halk veya bu inkılâbın asıl yüzünü anlayamayan aydınlar, İli tarafının bu tür davranışlarından dolayı onlara şüphe gözüyle bakar hale gelmiştir.

Mehmet Emin Bey büyük din adamı ve siyasetçi olup, Türkistan'da devam ede gelen zulümlere henüz küçük yaşlarında başkaldırmış, buna karşı çareler aramıştır. İşte o günlerde Kumul inkılâbının haberleri Kuçar ve Bay'a ulaşmış, Buğra kendi talebeleri ve güvenilir kişileriyle zulme karşı inkılâp başlatmıştır. Neticede bütün Hoten vilayetini azat edip Hoten İslam Hükümetini teşkil etmiştir. Bu zatın bilge ve tecrübeli kişiliği İsa Yusuf Alptekin vasıtasıyla Merkezi Çin Hükümet yetkililerine ulaştırılır. Neticede Merkezi Hükümet ona büyük saygı gösterip önemli mevkilere atamıştır.

Muhammed Emin Hazret ve İsa Efendiler Yurtdışında

Çin'de Komünistlerin iktidara gelmesinden sonra Doğu Türkistanlı milliyetçi-mukaddesatçı halk Muhammed Emin Buğra'nın ifadesiyle "Vatan için vatandan ayrılarak" tarihin en dramatik göç hadisesini başlatmışlardır. Üç Efendilerden Mesut Sabri bu yolculuğa katılmamış, Buğra ve Alptekin ise komünizme karşı Çin Generalleriyle yurtdışına gitmek üzere Türkistan'ın son sınırı olan Kökart'a geldiklerinde (Bakır 2005; Alptekin 2010; Anat, 2003: 112-113) Milliyetçi Çin'in hudutta bulunan askerleri tarafından yakalanıp Çin komünistlerine teslim edilmek üzere Sancu'ya getirilmişlerdir (Buğra 1952: 69). Burada milliyetçi efendilerin arkadaşı olan Yarkend'in askeri komutanı Tang jing-ren'in yardımı ile askerlerin elinden kurtulup yollarda bin bir meşakkatle M. 16 Aralık 1949/H. 26 Sefer 1369'da Ladak'a ulaşmıştır (Buğra 1952: 70; Bakır 2005: 97; Alptekin 2010: 599). Burada Buğra ve Alptekin, aileleriyle komünistlerden kaçan bine yakın Türkistanlı ile toplanmışlardır. Muhaceret Aralık 1949'da vuku bulduğundan soğğun en sert ve şiddetli zamanlarında yola devam etmek mecburiyetinde kalan halk soğğun şiddetinden el-ayakları üşüşüp cansız kalanlar dışında onlarcasının ölüsü buzlar ve karlar içinde kalmıştır. Aceleyle kaçan halkın yol hazırlıkları doğal olarak yeterli değildi. Yolda atlar katırlar yem olmadığı için telef olup, halkın birçok eşyası da bu sebeple yollarda kalmıştır. Yani halk kendi canlarını alıp Ladak'a zar zor varmışlardır (Tarım 1983: 336)¹⁷.

Sonuç

1983 yılında İstanbul'da ilk ve tek nüsha olarak baskısı yapılan eserde olaylar kronolojik (eskiden-yeniye, doğudan-batıya, güneyden-kuzeye doğru) olarak kaydedilmiş, vakaların seyri ve ilişkileri objektif olarak anlatılmıştır. Müellifin olaylar karşısındaki tavrı gerçek bir tarihçi, aydın bir kişilik ve şahsi duygularını işin içine karıştırmaması yönüyle de çalışmayı objektif bilgi ortaya koymasından değerli kılmaktadır. Eser sadece bir tarih kronolojisi değil, aynı

¹⁷ Göçler hakkında geniş bilgi için bkz. (Tuncer 2015; Kul-Tuncer 2015: 193-231).

zamanda “Asya’nın Kalbi” olarak ifade edilen, Çin ile İç Asya ve batıyı karadan bağlayan, tarihi İpek Yolu’nun ilk durağı, jeolojik ve stratejik açıdan son derece önemli olan Doğu Türkistan hakkında bir siyasi, ekonomik, içtimai, coğrafi ve kültürel bilgi kitabı hüviyetindedir.

Eserde kullanılan dil ve üslup müellifin tahsilini de ortaya koyar cinstendir. Medresede okumuş olması, okur-yazarlığını güçlendirmiş, orijinal metinde kullandığı kelimeleri titizlikle seçmesini beraberinde getirmiş, dahası kuvvetle muhtemeldir ki okuyucuları da düşünerek, kullandığı cümleleri son derece sade bir anlatımla kaleme almıştır. Eserde yer yer bazı Çince kelimelerde bulunmaktadır. Bunların ekserisi, Türkistan Türkleri arasında da kullanılan askeri rütbe ve idari makam adları olup, müellif bazen bunları da açıklamış, Çincesinin karşısına Uygurcasını da vermiştir. Müellif eserin son kısımlarında, Doğu Türkistan’ın nüfus yapısı ve idari teşekkülüne de yer ayırmış olup, bu bilgileri bizzat Sheng Shih-tsai arşivlerinden aldığını iddia etmiştir. Sadece sayısal veriler vermekle yetinmemiş, bu veriler hakkında diğer tarihçilerden almış olduğu bilgilerle karşılaştırmalar yapmış, şahsi düşüncelerini de ortaya koymuştur. Hakikat ne olursa olsun, müellifin not aldığı bu veriler dün ile bugünü karşılaştırmak isteyenler için de birinci elden kaynak niteliği taşımaktadır. Eserin, Doğu Türkistan tarihi ve coğrafyasıyla, özellikle de 20. yüzyılın ilk yarısıyla ilgili tarih araştırmacıları ve meraklıları için bambaşka bir önem taşıdığı kanaatindeyiz.

Eserin bizim çalışmamız açısından önemi ise bilhassa 1933 Kaşgar Hükümeti sırasında Hoten inkılapçılarının birlik ve beraberlik adına yaptıklarının değerlendirilmesi olmuştur. Birçok tarih araştırmasında Hoten-Kaşgar çatışması varmış gibi gösterilen olaylarda Hoten emirlerinin ve Hoca Niyaz Hacı’nın Hoten ekibinden rahatsız olmadığı gerçeğini de ortaya koyması açısından önemlidir. Ayrıca 1945 sonrası Doğu Türkistan’a dönen Üç Efendilere karşı Gulca liderlerinin tutumu ve 1949 yılında başlayan göç hadiselerinde Mehmet Emin Buğra’nın yaptığı yararlılıklar da bu eser sayesinde bir kez daha gün yüzüne çıkarılmıştır. Denilebilir ki Buğra ve yanındakileri en objektif olarak değerlendiren bir çalışma olması açısından Hamidullah Tarım’ın Türkistan Tarihi adlı kaynak eseri araştırmacıların hizmetine sunulmakla, tarihi hakikatlere aykırı bazı bilgilerin de yeniden değerlendirilmesinin yolu açılmış olacaktır.

Summary

Hamidullah Tarım collected six notepads he put down in the war years and later in Macca and Madinah and completed his work. In addition to containing a person’s notes who personally became involved in the events, making the work original, it is also important in that it shows the writer’s point of view to government which was formed in Hoten, who took joint action with authorities of the government which was formed in Kashgar.

We tried to reconsider here information that contained as the Kashgar-Hoten conflict on events which began in 1931 in Kumul and subsequently resulted in a government formation on November 12th, 1933 in Kashgar, with the eye of persons who became involved in the events, as well. In this sense, we tried to reconsider events through information in a work which can be expressed at least as a source and to give a different point of view. In this respect, we tried to evaluate/review information concerning Mehmet Emin Bugra in Hamidullah Tarım’s work through this article. We tried also to present objectivity of information, by comparing subject of the article with different (re)sources.

Hamidullah Muhammad Tarım’s study contains very important information, concerning that it gives information about governors-general in administration of East Turkestan after dissolution of Qing Dynasty in China, and narrates from the first-person who experienced in person riot movements, rising (revolution) attempts, and stresses between the administration

and the folk during the period of these governors. Particularly, through the years of 1931-1937, it is possible for us to determine; who political characters were in East Turkestan; which cities were controlled by whom; and proximities and conflicts which were experienced between Governors-General who held the whip hand of the administration of Central China and East Turkestan during this period. In addition, while mentioning the subject of riots, we are able to determine generation form of government which was founded in 1933, what it aimed and which difficulties it encountered with. Particularly, concerning to be able to provide continuance of this government after the establishment of the government, we enable to determine what Mehmed Emin Bugra's efforts were as well as enabling to evaluate what Khotan revolutionaries/reformists did for unity and solidarity during the 1933 Kashgar government. It is important in terms of presenting the fact that Khotan ameeers and Hoja Niyaz Haji were not uncomfortable with the Khotan team, in events where were shown as if there was a Khotan-Khasgar conflict were shown in a lot of historical studies.

After dissolution of the government which was formed following Khotan Revolution (Rising), Mehmed Emin Bugra, together with Isa Yusuf Alptekin and Mesud Sabri Baykozi, continued this time his activities in China firstly, and then by returning East Turkestan after 1945. He took charge in the 1949 government, but Mehmed Emin Bugra and his friends decided to immigrate since they believed that it would not be beneficial for them to stay in East Turkestan which came under the control of the Communist China when Nationalist Chinese Government had dissolved as a consequence of political developments which happened in China. For this reason, they first immigrated to India, later from there to Turkey. In this study, we tried to present Mehmed Emin Bugra's contribution to both establishing the 1933 government and his subsequent activities.

Kaynakça

- Aİ-CHEN, Wu, (1940), *Turkistan Tumult*, London: Methuen.
- ALPTEKİN, İsa Yusuf, (2007), *Esir Doğu Türkistan İçin-2, İsa Yusuf Alptekin'in Mücadele Hatıraları*, Yay. Haz. Ömer Kul, Ankara: Berikan Yayınevi.
- ALPTEKİN, İsa Yusuf, (2010), *Esir Doğu Türkistan İçin-1, İsa Yusuf Alptekin'in Mücadele Hatıraları*, Yay. Haz. Ömer Kul, Ankara: Berikan Yayınevi.
- ANAT, Hacı Yakup, (2003), *Hayatım ve Mücadelem*, Yay. Haz. Soner Yalçın, Ankara: Basım Yeri Yok.
- AUBİN, Françoise, (1981), "İslam et sinocentrisme: la Chine, terre d'Islam". *L'Islam de la seconde expansion*, Paris: Association pour l'Avancement des Etudes Islamiques, s. 235-294.
- BAKIR, Abdullah, (2005), *Doğu Türkistan İstiklâl Hareketi ve Mehmet Emin Buğra*, İstanbul: Özrenk Matbaası.
- BARNETT, A. D., (1963), *China on the Eve of the Communist Takeover*, London: Thames & Hudson.
- BOORMAN, Howard L. - HOWARD, Richard C., (1967a), *Biographical Dictionary of Republican China-1*, New York: Columbia UP.
- BOORMAN, Howard L. - HOWARD, Richard C., (1967b), *Biographical Dictionary of Republican China-2*, New York: Columbia UP.
- BOORMAN, Howard L. - HOWARD, Richard C., (1967c), *Biographical Dictionary of Republican China-3*, New York: Columbia UP.
- BOORMAN, Howard L. - HOWARD, Richard C., (1967d), *Biographical Dictionary of Republican China-4*, New York: Columbia UP.
- BUĞRA, Mehmet Emin, (1952), *Doğu Türkistan Tarihi, Coğrafi ve Şimdiki Durumu*, İstanbul: Güven Basımevi.
- BUĞRA, Mehmet Emin, (1954), *Doğu Türkistan'ın Hürriyet Davası ve Çin Siyaseti*, İstanbul: Osmanbey Matbaası.
- CABLE, Mildred - FRENCH, Francesca, (1934), *The Gobi Desert*, London: Hodder & Stoughton.
- CHAN, Fooklam Gilbert, (1965), *Sinkiang Under Sheng Shih-tsai, 1933-44 (MA thesis)*, Hong Kong: University of Hong Kong.
- CHEN, Jack, (1977), *The Sinkiang Story*, New York: Macmillan.
- CLUBB, O. Edmund, (1971), *China and Russia: The "Great Game"*, New York: Columbia UP.
- DELİORMAN, Altan - DONUK, Abdulkadir - KOCAKAPAN, İsa, (1991), *Türklük Mücahidi İsa Yusuf*, İstanbul: Bayrak Basımevi.
- EI-KİYLANİ, Necip, (Tarih Yok), *Türkistan Geceleri*, Basım Tarihi Yok: Bürde Yayınları.
- FÉVRE, Georges Le, (1935), *An Eastern Odyssey*, London: Gollancz.
- FORBES, Andrew D.W., (1990), *Doğu Türkistan'daki Harp Beyleri (Doğu Türkistan'ın 1911-1949 Arası Siyasi Tarihi)*, Çev. Enver Can, Münih: Doğu Türkistan Vakfı Yayınları.
- GAYRETULLAH, Hızırбек, (2003), "Osman Batur ve Millî Mücadelesi", *Altay Kartalı Osman Batur*, İstanbul: Doğu Türkistan Göçmenler Derneği Yayını, s. 7-43.
- GÖKTÜRK, Hamit, (2006), "Doğu Türkistan'dan Anadolu'ya Göçler", *Uluslararası Göç Sempozyumu*, İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Yayınları, s. 130-135.
- HAYİT, Baymirza, (1975), *Türkistan: Rusya ve Çin Arasında*, Çev. Abdülkadir Sadak, Ankara: Otağ Yayınları.
- HAYİT, Baymirza, (1999, Ocak), "Doğu Türkistan'ın Türk Dünyası'ndaki Önemi", *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, S.145, s. 36-39.
- HEKİM, Ali, (2015), Hamdullah Muhammed Tarım'ın "Türkistan Tarihi-Türkistan 1931-1937 İnkılâp Tarihi" Adlı Eserinin Tenkitli Transkripsiyonu (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul : İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- HOGG, George, (1945), *I See a New China*, London: Gollancz.
- İLKUL, Ahmet Kemal, (1997), *Çin-Türkistan Hâtıraları (Şanghay Hâtıraları)*, Çev. Yusuf Gedikli, İstanbul: Ötüken Yayınları.
- KARAHOCA, Amaç, (1960), *Doğu Türkistan Çin Müstemlekesi*, İstanbul: Fakülte Matbaası.

- KOTOV, K. F., (1959), *Mestnaya Natsional'nya Avtonomiya v Kitayskoy Narodnoy Respublike*. Moscow: Yayınevi Yok.
- KUL, Ömer - Tuncer, Tekin, (2015), "XX. Asırda Doğu Türkistan'dan Göçler", *Türk Dünyasında Sürgün ve Göç*, Edi. Nesrin Sarıahmetoğlu - İlyas Kemaloğlu, İstanbul: Türk Kültürüne Hizmet Vakfı, s. 193-231.
- KURBAN, İklil, (1992), *Şarki Türkistan Cumhuriyeti: 1944-1949*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- LATTİMORE, Owen, (1950), *Pivot of Asia: Xinjiang and the Inner Asian Frontiers of China*, Boston: Little, Brown & Co.
- LİAS, Goldfrey, (1956), *Kazak Exodus*. London: Evans Brothers.
- MİNGULOV, N. N., (1962), "The Uprising in North-West Xin-jiang, 1944-1949", *CAR, C. II (2)*, s. 181-195.
- NYMAN, Lars Erik, (1977), *Great Britian and Chinese, Russian and Japanese Interest in Xinjiang, 1918-1934*, Malmö: Esselte Studium.
- POLAT, Yılmaz Hüseyinoğlu, (1999), *Alixan Törə Saquni ve Onun Şarqi Türküstanın Azatlığı Uğrunda Mübarizəsi (Basılmamış Doktora Tezi)*, Bakı: Qafqaz Üniversitesi.
- TARIM, Hamidullah, (1983), *Türkistan Tarihi*, İstanbul: Doğu Türkistan Derneği.
- TUNA, Amine, (2012), *Doğu Türkistan'da Asimilasyon ve Ayrımcılık*, İstanbul: İHH İnsani Yardım Vakfı.
- TUNCER, Tekin, (2015), *1949-1964 Yılları Arasında Doğu Türkistan'da İstiklal Mücadelesi ve Türkiye'ye Yapılan Göçler (Basılmamış Doktora Tezi)*, Manisa: Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- TURAN, A. Şekür, (2002, Mayıs-Haziran), "Vefatının 53. Yıl Dönümü Münasebeti İle Mesut Sabri Baykuzu (1887-1949)", *Gökbayrak*, S.47, s. 5-6.
- Türkistan Şehitleri*, (1969), İstanbul: Doğu Türkistan Göçmenler Cemiyeti Yayınları.
- VAHİDİ, Haşir – UYGURİ, Sabit, (1991), *Dr. Mesut Sabri Baykozi Hakkındaki Doğrular ve Hakikatler*, Çev. Gültekin Pehlivan Baykozi, Almatı: Yayınevi Yok.
- WIENS, Harold J., (1963, Aralık), "The Historical and Geographical Role of Urumchi, Capital of Chinese Central Asia". *Annals of the Association of American Geographers*, C. 53 (4), s. 441-464.